

O'ZBEKISTON SOLIQ TIZIMIDA BILVOSITA SOLIQLAR IQTISODIY MOHIYATI VA O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARINING HUQUQIY ASOSLARI

Babajanov Davronbek Jumamuratovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

ORCID: 0009-0001-1577-0580

davrbobo@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada bilvosita soliqlarni O'zbekiston Respublikasi soliq tizimida tutgan o'rni, soliq tizimini isloh etish, soliqlar mexanizmini yanada takomillashtirish hamda samaradorligini oshirish shuningdek, soliq sohasidagi umume'tirof etilgan xalqaro norma va standartlarni ko'rib chiqiladi, ilg'or xalqaro tajribalardan xulosalar olinadi. Unda nazorat mexanizmlarini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari belgilab berilgan, asosiy e'tibor soliq organlarida siyosat islohotlari, texnologik integratsiya va salohiyatni oshirishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: soliq yuki, soliq qonunchiligi, bilvosita soliqlar mexanizmi, soliq imtiyozlari, egri soliqlar, to'g'ri soliqlar, soliq tushumlari, qo'shilgan qiymat solig'i, import, bojxona boji, aksiz solig'i, bojxona to'lovlari, soliqlar va soliqqa tortish, aksizosti mahsulotlar, aksizosti tovarlarni soliqqa tortish amaliyoti.

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПРИРОДЫ И ОСОБЕННОСТИ КОСВЕННЫХ НАЛОГОВ В НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЕ УЗБЕКИСТАНА

Бабажанов Давронбек Джумамуратович

Ташкентский государственный экономический университет

Аннотация: В статье рассматривается роль косвенных налогов в налоговой системе Республики Узбекистан, реформирование налоговой системы, дальнейшее совершенствование и повышение эффективности налогового механизма, а также общепризнанные международные нормы и стандарты в области налогообложения, а также общепризнанные международные нормы и стандарты в области налогообложения. делает выводы из передового международного опыта. Он определяет основные направления совершенствования механизмов контроля, основной упор делается на реформирование политики, технологическую интеграцию и наращивание потенциала налоговых органов.

Ключевые слова: налоговое бремя, налоговое законодательство, механизм косвенных налогов, налоговые льготы, косвенное налогообложение, прямое налогообложение, налоговые поступления, налог на добавленную стоимость, импорт, таможенная пошлина, акциз, таможенные платежи, налоги и налогообложение, подакцизная продукция, практика налогообложение акцизных товаров.

LEGAL BASIS OF THE ECONOMIC NATURE AND SPECIFIC CHARACTERISTICS OF INDIRECT TAXES IN THE TAX SYSTEM OF UZBEKISTAN

Babajanov Davronbek Jumamuratovich

Tashkent State University of Economics

Abstract. *The article examines the role of indirect taxes in the tax system of the Republic of Uzbekistan, reforming the tax system, further improving and increasing the efficiency of the tax mechanism, as well as generally recognized international norms and standards in the field of taxation, and draws conclusions from advanced international experiences. It defines the main directions of improvement of control mechanisms, the main focus is on policy reforms, technological integration, and capacity building in tax authorities.*

Keywords: *tax burden, tax legislation, mechanism of indirect taxes, tax benefits, indirect taxation, direct taxation, tax revenue, value added tax, import, customs duty, excise tax, customs payments, taxes and taxation, excise products, the practice of taxation of excise goods.*

Kirish.

Iqtisodiy mohiyatiga qarab soliqlar egri va to'g'ri soliqlarga yoki bevosita va bilvosita soliqlarga bo'linadi. Bilvosita soliqlarni huquqiy to'lovchilari mahsulot (ish, xizmatni) yuklab yuboruvchilar hisoblanadi. Lekin, soliq og'irligini haqiqatdan ham byudjetga to'lovchilari tovar (ish, xizmat)ni iste'mol qiluvchilardir, ya'ni bilvosita soliqlarning barchasi bevosita iste'molchilar zimmasiga tushadi. Bu soliqlar tovar (ish, xizmat) qiymati ustiga qo'shimcha ravishda qo'yiladi. Bilvosita soliqlarning ijobiy tomoni shundaki, ular respublikada ishlab chiqarilgan tovarlarni respublikadan tashqariga chiqib ketishini chegaralaydi, mamlakat ichida tovarlarni bo'lishiga yordam beradi hamda inflyatsiya darajasini (muomaladagi ortiqcha pul massasini) birmuncha jilovlab turadi. Bilvosita soliqlar stavkasining asosli ravishda oshirilishi korxonalar faoliyatining moliyaviy yakuniga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir etmaydi, ya'ni investitsion faoliyatini qisqartirmaydi. Shu sababli, respublikamizda bilvosita soliqlar solig'ini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlarini tadqiq etish hamda shu asnoda bahsli masalalar yechimini ishlab chiqish bilvosita soliqqa tortish va soliq ma'murchiligining nazariy omillari hamda jahon tajribasini tadqiq etish va tahlil etish nuqtai nazaridan olib qaragandagina maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar sharhi.

Iqtisodiy rivojlanish bosqichlarida bo'lgan qator davlatlarda bilvosita soliqqa tortishning samarali shakli sifatida e'tirof etiladi.

Yahyoevning (2003) fikricha, "Iqtisodiy mohiyatiga qarab soliqlar egri va to'g'ri soliqlarga yoki bevosita va bilvosita bo'linadi. To'g'ri soliqlarni to'g'ridan to'g'ri soliq, to'lovchilarning o'zi to'laydi, ya'ni soliqni huquqiy to'lovchisi ham, haqiqiy to'lovchisi ham bitta shaxs bo'ladi. To'g'ri soliq yukini boshqalarga ortish holati bu yerda bo'lmaydi. Busoliqlarga hamma daromadidan to'lanadigan va barcha mulk soliqlari kiradi. Egri soliqlarni huquqiy to'lovchilari mahsulot (ish, xizmatni) yuklab yuboruvchilardir (xizmat ko'rsatuvchilardir). Lekin soliq og'irligini haqiqatdan ham byudjetga to'lovchilari tovar (ish, xizmat)ni iste'mol qiluvchilardir, ya'ni xaqiqiy soliq to'lovchilar bu yerda yashiringan" - deb ta'rif bergan.

Shadurskaya (2019) bilvosita soliqlarga to'xtalib, "Bilvosita soliqlar - bu tovarlar va xizmatlar tarifiga qo'yilgan qo'shimcha narx ko'rinishidagi soliqdir" deb ta'rif bergan (Shadurskaya va boshq., 2019).

Zotikovning (2018) ta'kidlashicha, bilvosita soliqqa tortish mavzusining dolzarbligi Rossiya soliq tizimi yaratilgan kundan boshlab va butun mavjudlik davrida bilvosita soliqqa tortishning ustunligiga asoslangan tizim ekanligi bilan bog'liq. Rossiya soliq tizimida bilvosita soliqlarning ulushi 60% dan ortiq. Rossiya soliq tizimi bilvosita soliqlarni nazarda tutadi: QQS,

aksizlar, bojxona to'lovlari. Krivosheeva (2021) o'zining ilmiy ishlarida bilvosita soliqlarning ahamiyatini quyidagicha e'tirof etgan: bilvosita soliqlar aniq fiskal va tartibga solish funksiyasiga ega. Bilvosita soliqqa tortish tizimi g'aznaga tushumlarni jalb qilishning eng qulay shakli bo'lib, katta summalarni tez va muntazam ravishda olish imkonini beradi. U iqtisodiyotga ta'sir ko'rsatish imkoniyatini, ya'ni ishlab chiqarishni u yoki bu yo'nalishda rag'batlantirish yoki cheklash hamda iste'molni tartibga solish imkoniyatlarini o'z ichiga oladi va shu bilan birga iqtisodiy jarayonlarga tez javob berish imkonini beradi. Vasileva (2008) bilvosita soliqlarning funksiyalariga to'xtalib, quyidagilarni ko'rsatib o'tgan, Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti sharoitida soliqlar uchta asosiy vazifani bajaradi: 1) fiskal funksiya — davlat xarajatlarini moliyalashtirish uchun byudjetga davlatga mablag'larni jalb qilish;

2) ijtimoiy funksiyasi — ijtimoiy muvozanatni saqlash sifatida maqsadida alohida guruhlar daromadlari o'rtasidagi nisbatni o'zgartirish orqali ular orasidagi tengsizlikni yumshatish va daromadni adolatli taqsimlash; 3) tartibga solish funksiyasi — iqtisodiyotni boshqarishda dastak sifatida (Vasileva, 2008). Ishina (2009) bilvosita soliqlarning tartibga solish funksiyasini alohida e'tibor bergan holda quyidagilarni ta'kidlaydi. Soliqlarning tartibga solish funksiyasining o'ziga xos xususiyati ularning iqtisodiyotga bilvosita ta'siri bilan belgilanadi: soliq siyosatini amalga oshirishdan iqtisodiyotda rejalashtirilgan natijani olish uchun ma'lum vaqt kerak bo'ladi. Shu bilan birga, tartibga solish funksiyasi soliq tizimi orqali aholining samarali talabini rag'batlantirish, tashkilotlar va fuqarolarning investitsiya va tadbirkorlik faolligini, tovarlar taklifining o'sishini, ijtimoiy sohani rivojlantirishni va boshqalarni rag'batlantirishga qaratilgan. Bilvosita soliqlarning tartibga solish salohiyati, birinchi navbatda, iste'mol tarkibiga va u orqali ishlab chiqarishga ta'sir qilish qobiliyatidadir (Delipalla, 2009).

Shadurskaya (2019) bilvosita soliqlarga to'xtalib, - Bilvosita soliqlar-bu tovarlar va xizmatlar tarifiga qo'yilgan qo'shimcha narx ko'rinishidagi soliqdir deb ta'rif berishgan.

Giles, Tedds (2002) tomonidan kontrabanda faoliyatini soliq organidan soliq to'lashdan bo'yin tovlash maqsadida amalga oshiriladigan qonuniy yoki noqonuniy, bozor yoki bozordan tashqari barcha operatsiyalar deb ta'riflagan. Bilvosita soliqlarni to'lashdan bo'yin tovlash ko'pincha kontrabanda, ayniqsa bojxona tariflari bo'yicha jinoyatlar bilan bog'liq. Kontrabanda jinoyatlari yembargo, mahsulot sifati va kvotalar kabi pul va pul bo'lmagan daromadlarga ta'sir qiladi.

Tegetaeva (2016) fikricha, "aksiz solig'i egri soliq tarkibiga kirsa-da, hozirda uning asosiy ahamiyati aholi ijtimoiy iste'molining holati va istiqbolini baholash mezonini ekanligidadir".

Troyanskaya va Nizamievalar (2013) ta'kidlashicha, "bilvosita soliqqa tortishning samarali shakli sifatida aksiz solig'idan iste'molni tartibga soluvchi va ishlab chiqarishni rag'batlantiruvchi vosita sifatida foydalanish imkoniyatlarini yaratish, ularning barqarorligini ta'minlash muhim ahamiyat kasb etayotir".

Biroq shuni alohida ta'kidlash joizki, mamlakatimizda olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishlarida solig'i ma'muriyatchiligi mavzusi juda kam o'rganilgan.

Tadqiqot metodologiyasi.

Ushbu maqolada xorijiy va mamlakatimiz iqtisodchi olimlarining bilvosita soliqlarni turlari, bilvosita soliqlarni O'zbekiston Respublikasi soliq tizimida tutgan o'rni, soliq ma'muriyatchiligi, bilvosita soliqlarni o'ziga xos xususiyatlariga bag'ishlangan ilmiy asarlari o'rganilgan. Soliq qo'mitasi ma'lumotlarining tahlilida statistik ma'lumotlarni guruhlash, solishtirma tahlil, tanlama kuzatuv usullaridan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida adabiyotlar qiyosiy tahlili, mantiqiy va tarkibiy tahlil qilish, guruhlashtirish va qiyosiy taqqoslash, iqtisodiy-statistik tahlil va solishtirma tahlil, tanlama kuzatuv usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Soliq tizimidagi islohotlar tadbirkorlikni rag'batlantirish bilan birga, iqtisodiyotning boshqa sohalarida ham ijobiy o'zgarishlarga olib kelishi mumkin. Masalan, soliq tizimining samaradorligi ortishi natijasida byudjetga tushumlar oshadi, bu esa davlat tomonidan amalga oshiriladigan ijtimoiy dasturlarni kengaytirishga imkon beradi. Shu bilan birga, soliq yukini kamaytirish orqali iste'molchilar daromadlari ko'payishi va ular tomonidan ko'proq xarajatlar qilinishi mumkin, bu esa ichki iste'molni oshirishga xizmat qiladi. Iqtisodiyotning turli sohalarida o'rtasidagi uzviy bog'liqlik sababli, soliq tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar uzoq muddatda umumiy iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Ko'plab mamlakatlar tajribasiga ko'ra, soliq tizimidagi islohotlar tadbirkorlik muhiti va investitsiya oqimlariga katta ta'sir ko'rsatadi. Jumladan, xalqaro moliya institutlari ham tadbirkorlik va iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlash uchun soliq islohotlarini qo'llashga chaqirmoqda. Soliqlarni soddalashtirish va raqamlashtirish jarayonlari esa davlat boshqaruvini optimallashtiradi va korrupsiyani kamaytirishga xizmat qiladi. Elektron tizimlarning keng joriy etilishi soliq organlari faoliyatini shaffoflashtirishga, soliq to'lovchilarning majburiyatlarini bajarish jarayonini esa soddalashtirishga imkon beradi.

Umuman olganda, soliq tizimini takomillashtirish orqali davlatlar iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishi, tadbirkorlik muhitini yaxshilashi va davlat byudjeti tushumlarini oshirishi mumkin. Soliq islohotlari nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy sohalariga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, soliq siyosatini zamonaviy talablar va iqtisodiy sharoitlarga mos ravishda takomillashtirish davom etmoqda, bu esa iqtisodiy barqarorlik va taraqqiyotni ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Yevropa Ittifoqi (EI) davlatlarida QQS tizimi samarali ishlasa-da, QQSning salbiy farqi qaytarilish jarayoni ko'plab bizneslar uchun murakkabliklar tug'dirishi mumkin. Germaniya iqtisodiyoti eksportga yo'naltirilgan bo'lgani sababli, QQS bo'yicha qaytarilish miqdori juda yuqori. Har yili milliardlab yevro QQS ortiqchasi bizneslarga qaytariladi. Germaniyada soliq idoralari QQS qaytarish bo'yicha yaxshi infratuzilmaga ega bo'lishiga qaramay, ba'zi hollarda murakkab audit jarayonlari bu qaytarishlarni cho'zib yuborishi mumkin. Italiya va Ispaniya davlatlarida QQSning salbiy farqi qaytarilishi nisbatan sekin amalga oshiriladi. Bu davlatlarda soliq to'lovchilar QQSni qaytarishda uzoq vaqt mobaynida kutishlari mumkin, bu esa bizneslarning moliyaviy holatiga salbiy ta'sir qiladi. Ispaniyada o'rtacha QQS qaytarish muddati 12 oygacha cho'zilishi mumkin.

Dunyo bo'ylab QQSning salbiy farqi summasini qaytarish bo'yicha jarayonlar har xil davlatlarda turlicha kechadi. Rivojlangan davlatlarda raqamli texnologiyalar yordamida qaytarilish jarayoni soddalashtirilgan bo'lsa-da, rivojlanayotgan davlatlarda byurokratik murakkabliklar va infratuzilmaning yetishmasligi kechikishlarga sabab bo'ladi. Jahon bo'yicha QQS salbiy farqining qo'plab berilishi ko'pincha uzoq davom etadigan jarayon bo'lib, bu ko'plab korxonalar uchun moliyaviy qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Shu sababli, ko'plab davlatlar raqamli islohotlarni amalga oshirishga intilib, qaytarilish jarayonlarini soddalashtirish va samaradorligini oshirish yo'lida ishlamoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 30-maydagi PQ-20-son "O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tadbirkorlar bilan ochiq muloqotini tashkil qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 14-avgustdagi 489-son "Qo'shilgan qiymat solig'i hamda chet el yuridik shaxslari bilan bog'liq soliq ma'murchiligini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 4-apreldagi 153-sonli "O'zbekiston Respublikasi Hukumatining ayrim qarorlariga o'zgartirishlar kiritish to'g'risida"gi qarori hamda mazkur sohaga tegishli boshqa me'yoriy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda muayyan darajada xizmat qiladi.

Qo'shilgan qiymat solig'i (QQS) jahon miqyosida zamonaviy soliq tizimlarining asosiy bo'lagi sifatida hukumatlar uchun muhim daromad manbai sanaladi va shu bilan birga iqtisodiy qarorlarga ta'sir ko'rsatadi. Uni turli davlatlarda joriy qilish va rivojlantirishga ko'plab ijtimoiy-iqtisodiy omillar, siyosiy sabablar va xalqaro tendensiyalar ta'sir qiladi. O'zbekiston misolida, QQSning kiritilishi mamlakat moliyaviy tarixi uchun muhim bosqich bo'lib, u umumiy iqtisodiy rivojlanish yo'nalishi bilan chambarchas bog'liq. Tadqiqotimiz O'zbekistonda QQSning paydo bo'lishi, uning amalga oshirilishi va muammolari, shuningdek, keyingi islohotlarni o'rganishga qaratilgan. O'zbekiston sharoitida QQS joriy etilish jarayonini tahlil qilish orqali bu tadqiqot uning iqtisodiyotga ko'rsatgan ta'siri, daromadlarni shakllantirishdagi samaradorligi va soliq-byudjet siyosatini yaratishdagi ahamiyatini ochib berishga qaratilgan.

O'zbekistonda qo'shilgan qiymat solig'i (QQS) tizimi rivojlanishiga ham ichki islohotlar, ham xalqaro tajribalar ta'sir ko'rsatgan bo'lib, bu holat uning fiskal siyosatidagi barqaror o'sishni ko'rsatib beradi. Mamlakatda QQS tizimining shakllanishi va uning samaradorligi global omillar va soliq tizimini takomillashtirishga qaratilgan mahalliy o'zgarishlar natijasida yuzaga keldi. Yevropa davlatlari bilan olib borilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, QQS stavkalari nisbatan past bo'lsa-da, O'zbekistonda iqtisodiy yukni yengillashtirishga qaratilgan samarali islohotlarga erishilgan. O'zbekiston QQS tizimi boshqa davlatlarning muvaffaqiyatli tajribalarini qabul qilib, soliq yig'ish jarayonidagi nomutanosibliklarni kamaytirish va yanada adolatli hamda barqaror soliq tizimiga o'tish yo'lida o'zgargan. O'zbekistonning QQS siyosati, asosan, barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash maqsadida xalqaro amaliyotlar ta'sirida amalga oshirilgan islohotlar orqali shakllandi. Iqtisodiyotda qo'shilgan qiymat solig'ini undirish tizimini yaxshilash borasida soliq stavkalarining ayrim o'ziga xosliklarini ta'kidlaydilar. Birinchidan, bozor iqtisodiyoti sharoitida soliqlar nafaqat davlat byudjeti daromadlarining asosiy manbai bo'lib xizmat qiladi, balki iqtisodiyotni davlat tomonidan boshqarish va ustuvor tarmoqlarni moliyalashtirishda qo'shilgan qiymat solig'i muhim vosita sifatida namoyon bo'ladi. Mamlakat iqtisodiyotini barqaror o'sishga olib chiqish uchun qo'shilgan qiymat solig'ini undirish mexanizmlarini takomillashtirish zarur hisoblanadi, chunki bu soliq davlat byudjeti daromadlarining taxminan 50 foizini tashkil etadi.

Bugungi kunda qo'shilgan qiymat solig'i (QQS) Yevropada eng muhim bilvosita soliq turlaridan biri sifatida tan olingan. Barcha Yevropa Ittifoqi a'zolari ushbu soliqni joriy qilgan va bu uning majburiy qoidalariga kiritilgan. Shu bilan birga, Yevropaga qo'shilishni xohlagan yangi a'zolar uchun QQS tizimini joriy qilish Yevropa Ittifoqiga qo'shilishning muhim sharti hisoblanadi. QQSning bunday keng tarqalganligi bir necha sabablarga ko'ra asoslanadi. Avvalo, QQSning eng katta ustunliklaridan biri – bu soliq mahsulot yoki xizmat narxiga ishlab chiqarish va tarqatishning har bir bosqichida qo'shiladi va natijada mahsulotning aniq soliq to'lash qismi aniq ko'rsatiladi. Bu esa soliqlarni takroran to'lash muammosini oldini oladi va har bir bosqichda tushum aniq hisoblanadi. Buning orqali birinchidan, soliqning samaradorligi oshiriladi va ishlab chiqaruvchi hamda iste'molchilar uchun soliq yuklamasi moslashtiriladi. Bu soliq tizimi ishlab chiqarish jarayonida to'g'ridan-to'g'ri belgilanmagan mol-mulk yoki xizmatlardan soliq undirib olish imkonini beradi, bu esa qayta-qayta soliq to'lash holatlarini bartaraf etadi. Ikkinchidan, QQSning yana bir muhim afzalligi – bu uning eksport va import soliqlariga ta'siri. Eksport operatsiyalarida mahsulot va xizmatlar QQSDan ozod qilinadi, bu esa milliy ishlab chiqaruvchilarning tashqi bozorda raqobatbardoshligini oshiradi. Import esa QQS bilan soliq bilan birga to'lanadi, bu esa ichki bozorni himoya qiladi va mahalliy ishlab chiqaruvchilarga ustunlik beradi. Bu amaliyot Yevropa Ittifoqi doirasidagi ichki fiskal chegaralarni bekor qilishga va Yevropa bozorida teng raqobat muhitini ta'minlashga yordam beradi. Shu orqali a'zolar o'rtasida iqtisodiy hamkorlik mustahkamlanadi va umumiy bozorning barqarorligi ta'minlanadi.

Yevropa Ittifoqi uchun QQSni keng joriy qilish nafaqat iqtisodiy tizimning samaradorligini oshirishga qaratilgan, balki a'zolar o'rtasidagi savdo jarayonlarini soddalashtirish va fiskal barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan. QQS ishlab chiqaruvchi va iste'molchi o'rtasida aniq

taqsimlangan bo'lib, har bir bosqichda aniq hisoblanadigan va muvozanatlangan to'lovni taqozo etadi, bu esa ichki bozorning barqarorligini ta'minlashga qaratilgan muhim mexanizmlardan biridir. Shuningdek, yangi a'zolar uchun QQSning majburiy joriy qilinishi Yevropa Ittifoqi doirasidagi iqtisodiy va soliq siyosatining yagona qoidalariga rioya qilishni ta'minlaydi. Bu Yevropa Ittifoqi doirasida soliq tizimlarini muvofiqlashtirishga yordam beradi, natijada ittifoq davlatlari o'rtasidagi iqtisodiy hamkorlik yanada samarali bo'ladi. Bunday yondashuv Yevropa bozoridagi teng sharoitlarni ta'minlashga qaratilgan bo'lib, milliy ishlab chiqaruvchilarga ham, iste'molchilarga ham foyda keltiradi. Ta'kidlash mumkinki, QQSning majburiy joriy qilinishi Yevropa Ittifoqi uchun umumiy soliq siyosatini yagona qoidalar asosida boshqarish va a'zolar o'rtasida soliq yuklamalarini teng taqsimlash imkoniyatini yaratadi. Shu orqali bozordagi samaradorlik va barqarorlik yanada mustahkamlanadi.

Bilvosita soliqlar ko'p yillik tarixga ega. Temuriylar saltanati davrida g'aznani to'g'ri soliqlar, jumladan yer solig'i (xiroj), jon solig'i (juzya), salt hayvonlar yetkazib berish majburiyati (uloq) va ba'zi bir favqulodda soliqlar (ovorizot) kabi asosiy soliqlar hisoblanar edi. Temuriylar davrida bevosita soliqlar sifatida "tamg'a" yig'imi keng tarqalgan, bu yig'im asosan hunarmand va savdogarlardan olinar edi.

Tarixan, aksiz solig'i iste'molga emas, balki ishlab chiqarishga solinadigan soliq hisoblangan, ya'ni ishlab chiqarish joyining o'zida ishlab chiqaruvchilardan undirilgan. Aksiz solig'i mahsulot birligiga qat'iy belgilangan summada yoki tovar qiymatiga nisbatan foizda belgilanishi soliqning ma'muriy afzalligini yanada to'ldiradi. Bundan tashqari, aksiz solig'i, ayniqsa ma'muriy xarajatlar birligiga nisbatan hisob-kitob qilinganda, agar aksiz osti tovarlari guruhi puxta o'ylanib, cheklangan tovarlar guruhini o'z ichiga olsa, yuqori daromad keltirishi mumkin.

Aksiz solig'ining boshqa iste'mol soliqlari va majburiy to'lovlaridan asosiy farqi: birinchidan, ularning amal qilish doirasining o'ziga xosligi — aniq bir tovar (xizmat) yoki tovarlar (xizmatlar) guruhi iste'moliga qo'llanilishi, ikkinchidan, ekvivalentsizdir. Birinchi xususiyat aksiz solig'ini keng qamrovli soliqqa tortish bazasiga ega bo'lgan iste'mol soliqlari — qo'shilgan qiymat solig'i yoki sotuvga solinadigan soliqdan farqlasa, ikkinchi xususiyat — jamoatchilik tovarlari va xizmatlaridan foydalanganlik uchun to'lanadigan turli to'lovlar va yig'implardan ajratadi.

Bajaradigan funksiyalaridan kelib chiqqan holda aksiz solig'ini asosiy uch guruhga bo'lib o'rganish mumkin: birinchi guruhga, an'anaviy aksiz solig'i (alkogol ichimliklari va tamaki mahsulotlariga) kiradi. Mazkur guruhdagi aksiz solig'ini undirilishidan asosan ikkita maqsad ko'zlanadi: ijtimoiy zarar mahsulotlar iste'molini cheklash hamda fiskal, ikkinchi guruhga, neft va neft mahsulotlariga solinadigan aksizlar kiradi, uchinchi guruh hasham buyumlarga solinadigan aksiz solig'ini o'z ichiga olib, odatda aniq yo'naltirilgan fiskal maqsadni ko'zlamaydi. Bunday guruhdagi aksiz solig'i aksariyat hollarda qayta taqsimlash funksiyasini bajaradi, chunki mazkur buyumlar iste'molchisi aholining boy qatlami hisoblanadi. Bundan tashqari, quyidagi boshqa maqsadlarni ham aytish joiz, masalan, kapital sig'imi yuqori bo'lgan ishlab chiqarish mahsulotlariga ayrim davlatlarda hasham buyumlar sirasiga mansub tovarlar (avtomobillar, qimmatbaho elektronika mahsulotlari va h.k.)ga aksiz solig'ini solish orqali mehnat sig'imi yuqori bo'lgan sohalarni rag'batlantirish, import tovarlariga solinadigan bojxona bojlariga qo'shimcha ravishda aksiz solig'ini joriy etish orqali mahalliy ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantirish yoki tashqi savdo balansini yaxshilash mumkin. O'tish davri iqtisodiyoti oqilona yo'lga qo'yilgan soliqqa tortishning aksizli tizimi orqali ijobiy natijalarga erishishi mumkin, chunki aksiz solig'i orqali o'tish davrining dastlabki bosqichlarida solikli tushumlarning sezilarli darajadagi salmog'ini shakllantirish mumkin.

Aksiz solig'i egri soliq bo'lganligi sababli uning iqtisodiy mohiyati davlat bilan yuridik shaxslar o'rtasida vujudga keluvchi ob'ektiv majburiy to'lovlarga asoslangan moliyaviy munosabatlar orqali harakterlanadi. Shu bois, aksiz solig'i o'ziga xos fiskal iqtisodiy kategoriya sifatida qaralishi lozimdir.

Aksiz solig'i rivojlangan xorijiy davlatlarda ham davlatning umum soliq siyosatida muhim o'rin egallaydi. Aksiz solig'i korxonalar mahsulotlari va xizmatlari bahosi ustiga yoki ta'rifiga ustama shaklda to'g'ridan to'g'ri kiritiluvchi egri soliq turi hisoblanadi. Aksiz solig'ining iqtisodiy mohiyati budjet tushumini ta'minlash orqali xalq xo'jaligi manfaatlarini qondirishga, ko'proq mablag'larni jalb ettirishi orqali namoyon bo'lsa, uning ijtimoiy mohiyati aholining, ya'ni asosiy iste'molchilarning to'lov qobiliyatlarini oshishida o'z ifodasini topadi. Bu esa aksiz solig'i obyektlari (aksiz osti tovarlari)ni qisqartirilishida, soliq stavkalari pasayishida, aholi to'lov qobiliyatini o'sishida namoyon bo'ladi.

Aksiz solig'i o'z mohiyatiga ko'ra tovar bahosiga kiritiluvchi va oxirgi iste'molchi tomonidan to'lanadigan bilvosita soliqdir. Uning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati faqat taqsimot darajasiga qarab ifodalanadi va takomillashtiriladi. Aksiz solig'i O'zbekiston Respublikasining 1991-yil 15-fevralda qabul qilingan "Korxonalar, birlashmalar va tashkilotlardan undiriladigan soliqlar to'g'risida"gi qonuniga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi qonunlari bilan keyinchalik kiritilgan va respublika iqtisodiyoti bozor munosabatlariga o'tishi bilan bog'liq o'zgarish va qo'shimchalarni hisobga olgan holda ilk marotaba 1992-yilda joriy etilgan edi. O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksiga asosan aksiz solig'i bilvosita soliq ko'rinishida budjetga undiriladigan, narxda va qo'shilgan qiymat solig'i bazasida hisobga olinadigan sof daromadning bir qismidir. Aksiz solig'i qo'shilgan qiymat solig'i bilan ma'lum bir o'xshashliklarga ega, lekin o'zining alohidalik, aniq tovarlar bilan bog'liqlik darajasi bilan ajralib turadi.

Aksiz solig'i stavkalari tovarning yoki xizmatning qiymatiga nisbatan foizlarda (advalor), naturada ifodalangan o'lchov birligiga nisbatan mutloq summada (qat'iy), shuningdek advalor va qat'iy stavkalardan tashkil topgan aralash stavkada belgilanadi. Aksiz solig'ining stavkalari mutloq summada (qat'iy) belgilangan aksiz to'lanadigan tovarlar bo'yicha soliq solinadigan baza aksiz to'lanadigan tovarlarning naturada ifodalangan hajmi asosida aniqlanadi. Aksiz solig'ining stavkalari foizlarda (advalor) belgilangan ishlab chiqarilayotgan aksiz to'lanadigan tovarlar bo'yicha, realizatsiya qilingan aksiz to'lanadigan tovarlarning aksiz solig'i hamda qo'shilgan qiymat solig'i kiritilmagan qiymati soliq solinadigan bazadir. Ish xaki hisobiga, hisoblab chiqarilgan dividendlar hisobiga, bepul yoki boshka tovarlarga (ishlarga, xizmatlarga) ayirboshlash uchun beriladigan aksiz to'lanadigan tovarlar bo'yicha, shuningdek tovarlar tannarxidan past narxlarda realizatsiya qilingan taqdirda soliq to'lovchi tovarlarni topshirish paytida uning haqiqiy tannarxidan kam bo'lmagan darajada belgilaydigan narx asosida hisoblangan qiymat soliq solinadigan bazadir.

Bizga ma'lumki, respublikamizda aksiz solig'i ikkita yo'nalishda, ya'ni respublikamizda yuridik shaxslar tomonidan ishlab chiqarilayotgan aksiz osti tovarlaridan hamda respublikamiz hududiga yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan import qilinayotgan tovarlaridan undirilmokda. Mamlakatimizda yuridik shaxslar tomonidan ishlab chiqarilayotgan aksiz osti tovarlaridan aksiz solig'ini undirish Jahon mamlakatlarining ko'pchiligida aksiz solig'i zararli odatlardan voz kechishni rag'batlantiruvchi vosita sifatida foydalanib, bu hayot sifatini va davomiyligini yaxshilaydi. Ayrim rivojlangan davlatlarda, masalan, AQShda aksiz soliqlari Federal ahamiyatga ega bo'lgan soliq hisoblanadi. Lekin ularning davlat budjeti daromadlarining hajmidagi salmog'inisbatan kichik. Aksiz solig'itamaki va alkogolli mahsulotlarga, transport xizmatlariga nisbatan joriy qilingan. Aksiz solig'ining stavkasi 10 foizni tashkil etadi.

Buyuk Britaniyada aksiz soliqlari bilvosita soliqlarning tarkibida salmog'iga ko'ra qo'shilganqiymat solig'idan keyingi o'rinni egallaydi. Aksiz solig'i yoqilg'i, alkogol va tamaki mahsulotlariga, transport vositalari va xizmatlariga nisbatan joriy qilingan. Uning stavkalari 10 foizdan 30 foizgacha oralikda tebranadi.

Germaniyada aksiz solig'i bo'yicha tushumlarning asosiy qismi Federal budjetga o'tkaziladi, faqat pivoga nisbatan joriy qilingan aksiz solig'i bo'yicha tushumlar federal budjetga kelib tushmaydi. Aksiz solig'ining stavkalari tovarlarning noto'g'ri birligiga nisbatan foizlarda va "evro"da belgilangan. Masalan, sug'urta bitimlari bo'yicha aksiz solig'ining stavkasi sug'urta

polisi summasining 12 foiz miqdorida belgilangan. Shampan vinosiga nisbatan belgilangan soliq stavkasi 0,75 litr uchun 2 evroni tashkil kiladi.

Masalan, Rossiya davlatida aksiz solig'i ma'muriyatini takomillashtirish soliqlarni samarali yig'ish va ularga rioya qilishni ta'minlash uchun hal qilinishi kerak bo'lgan bir qancha muammolar va muammolarga duch keladi. Aksiz solig'ini ma'muriyatchiligining asosiy muammolaridan biri soliq to'lashdan bo'yin tovlash va aksiz to'lanadigan tovarlar kontrabandasiga qarshi kurashdir.

Bu hukumatning daromadlarini sezilarli darajada yo'qotishiga olib keladi va talablarga javob beradigan korxonalar uchun notekis o'yin maydonini yaratadi. Rossiyada aksiz solig'i to'g'risidagi qonunlar murakkab bo'lishi mumkin va tez-tez o'zgarib turadi, bu esa korxonalar uchun rioya qilishni qiyinlashtiradi. Soliq qonunchiligini soddalashtirish va aniqlashtirish qonunchilikka rioya qilishni yaxshilashga yordam beradi. Bundan tashqari, aksiz solig'i bo'yicha me'yoriy-huquqiy hujjatlarning samarali bajarilishini ta'minlash soliq to'lashdan bo'yin tovlashning oldini olish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib hisoblanadi. Rossiya davlati o'zining aksiz solig'i ma'muriyatini kuchaytirishi va adolatli va adolatli soliqqa tortishni qo'llab-quvvatlagan holda daromadlarni yig'ishni kuchaytirishi mumkin.

Ayrim rivojlangan davlatlarda, masalan, AQShda aksiz soliqlari Federal ahamiyatga ega bo'lgan soliq hisoblanadi. Lekin ularning davlat budjeti daromadlarining hajmidagi salmog'i nisbatan kichik. Aksiz solig'i tamaki va alkogolli mahsulotlarga, transport xizmatlariga nisbatan joriy qilingan. Aksiz solig'ining stavkasi 10 foizni tashkil etadi.

Buyuk Britaniyada aksiz soliqlari bilvosita soliqlarning tarkibida salmog'iga ko'ra qo'shilgan qiymat solig'idan keyingi o'rinni egallaydi. Aksiz solig'i yoqilg'i, alkogol va tamaki mahsulotlariga, transport vositalari va xizmatlariga nisbatan joriy qilingan. Uning stavkalari 10 foizdan 30 foizgacha oralikda tebranadi.

Qozog'istonda esa aksiz solig'iga faqatgina respublika hududida ishlab chiqarilgan tovarlar emas, balki import tovarlari va o'yin biznesi tortiladi. Aksizosti tovarlar ro'yxati ichki ishlab chiqaruvchilarga ham, import qilinayotgan tovarlarga ham yagona bo'lib hisoblanadi. Tovarlar uchun aniq stavkalar hukumat tomonidan tasdiqlanadi.

Universal aksiz aholining kam ta'minlangan qatlamlari uchun ayniqsa og'irlik qiladi. Barcha iste'mol tovarlarining oborot soligiga tortilishi, narxlarning umumiy o'sishiga sabab bo'ladi va aholi turmush darajasining keskin yomonlashuviga olib keladi. Aksizlar — asosan ommaviy iste'mol tovarlari (xizmat ko'rsatish)ning narxi yoki tarifiga kiritiladigan bilvosita soliqlar turidir. Aksizlarning to'lovchilari — tovarlarga yoki xizmat ko'rsatilishiga haq to'layotgan iste'molchilardir. Aksizlar harid qiluvchilar real daromadlarining qisqarishiga olib keladi va aksiz solig'i solinishi regressiv xarakterga egadir. To'zga va boshqa ommaviy iste'mol buyumlariga solinadigan aksiz soliqlari hatto qadimiy Rimda ham mavjud bo'lgan. Tovar — pul munosabatlari rivojlanishi bilan soliqqa tortishning aksiz shakli ko'proq qo'llanila bordi. Soliqqa tortishning turli usullari: aksizga tortiladigan tovarlar xomashyosi yetishtiriladigan yer, so'ngra xom ashyo, keyinroq yarim tayyor mahsulotlar va, nihoyat, soliq solishning asosiy ob'ekti bo'lgan tayyor mahsulotlarga nisbatan qo'llanilgan.

Yuqorida aytib o'tilgan soliqlardan tashqari Yevropa Iqtisodiy Hamdo'stligiga a'zo mamlakatlarda juda ko'p boshqa turdagi soliqlar mavjud. Odatda, bu soliqlar yagona tizim doirasida ko'rib chiqilishi qiyin. Ular o'ziga xos ravishda shakllangan va davlatlarning o'zok tarixiy rivojlanishida turli ta'sirga uchragan. Masalan, GFRda bu oborot kapitaliga solinadigan soliqlar (ustav kapitalining 1% asosida firma tashkil qilinadi va 2,5% kapitalda qatnashish usuliga ega bo'lganda), hunarmandchilik solig'i (ishlab chiqarish fondining 5% daromadi va 0,2% qiymatidan), mol-mulkdan olinadigan soliq (0,5—0,6%), yer solig'i, transport vositalariga solinadigan soliqlarni tashkil etadi. Fransnyada bo'lar kapitalni oshirishga solinadigan soliq, (yoki ro'yxatga oid yig'im — 1%), kasbiy korxonaga egasiga taallukli soliq va boshqalardan iboratdir. YeIHa'zolari bo'lgan mamlakatlarning soliq, tizimlari turli imtiyozlar sonining ko'pligi bilan ham ancha murakkabdir.

Yuqorida keltirilgan konkret misollardan shunday xulosa chiqarish mumkinki, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligiga kiruvchi davlatlarning ichki va tashki siyosatini muvofiklashtirish maqsadida soliq tizimlarini, byudjet jarayonlarini, davlat xarajatlarini, nazorat tizimini muvofiklashtirish zarur. Bunday kelishuv ayniqsa, soliqlar sohasi bo'yicha juda zarur. Aynan shu yo'lni Yevropa Iqtisodiy hamdo'stliga mamlakatlari bosib utmokdalar. Shu bilan birga, hozirgi kunda MDH davlatlarning har birida bir-biri bilan kelishiladigan o'ziga xos soliq qonunchiligi ishlamokda. Bunday o'zaro kelishilmagan moliyaviy siyosat hozirgi kundayoq, aynan bir mahsulotga turli narxlar qo'llanishi, turli soliqlar va stavkalar mavjudligi sababli o'zaro hisob-kitoblarda o'z ta'sirini ko'rsatmokda. Bu kabi tafovutlar shunga olib keladiki, aynan o'sha bir mahsulot uchun ayrim davlatlar ortiqcha pul to'lasa, boshqalari ularga nisbatan kam pul to'laydilar, ya'ni MDXdagi davlatlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda narxlar tengligi bo'ziladi.

Xulosa va takliflar.

Amaldagi qonunchilikda alkogol mahsulotlarini realizatsiya qilish huquqi uchun yig'imlar miqdori hududlardan kelib chiqib bir oyda:

- chakana sotish huquqi uchun 1,2 mln.so'mdan 300 ming so'mgacha;

- umumiy ovqatlanish korxonalarini tomonidan realizatsiya qilish uchun 600 ming so'mdan 150 ming so'mgacha belgilangan. Alkogol mahsulotlarini realizatsiya qilish huquqi uchun yig'imlarning amaldagi miqdorini saqlab qolish.

Soliq organlariga alkogol mahsulotlarini chakana savdosini amalga oshirish va umumiy ovqatlanish korxonalarida qo'lbola tayyorlangan, aksiz markasiz yoki qalbaki aksiz markali, markirovkalanmagan va soliq bazasini yashirganlik uchun sotish huquqini o'n kun muddatga to'xtatib turish vakolatini berish va kamchiliklar bartaraf etilgandan so'ng qayta faoliyat yuritishga ruxsat berish. Inson sog'lig'i xavfsizligini ta'minlash va iste'molchilar huquqlarini himoya qilish maqsadida, alkogol mahsulotlarini chakana savdosini amalga oshirish va umumiy ovqatlanish korxonalarida ularning faoliyatini qat'iy tartibga solish taklif etilmoqda.

Xulosa qiladigan bo'lsak, O'zbekiston Respublikasida soliq siyosati rivojlangan mamlakatlar amaliyotidagidek soliq tushumlarida bilvosita soliqlarga nisbatan bevosita soliqlar bo'yicha tushumlar katta o'sishga ega bo'lmoqda.

Xorijiy mamlakatlar tajribasini o'rganish asosida bilvosita soliqlarning umumiy tushumdagi ulushini pasaytirish bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlarini kuchaytirishni taklif etamiz.

Adabiyotlar/Literatura/Reference:

Borovko L.V. Formirovanie sotsialno-orientirovannoy modeli aksiznogo nalogooblojeniya i effektivnost yeyo razvitiya. // Problemy ekonomiki i yuridicheskoy praktiki, 2012, № 6, s. 71-75.

Delipalla, S. (2009). Commodity tax structure and informal activity. Bulletin of Economic Research, 61(3), 283-294.

Giles, D. E., Tedds, L. M., & Werkneh, G. (2002). The Canadian underground and measured economies: Granger causality results. Applied Economics, 34(18), 2347-2352.

Kodeks (2020) O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi- Toshkent: G'afur G'ulom nashriyot uyi. - 640 b.

Tegetaeva O.R. (2016) K problemam reformy aksiznogo nalogooblojeniya. // Nalogovyy menedjment. № 6. S. 23-27.

Troyanskaya M.A., Nizamieva Yu.O. (2013) Sovershenstvovanie aksiznogo nalogooblojeniya kak instrumenta nalogovogo regulirovaniya. // Biznes v zakone, № 8, s. 121.

Yahyoev Q.A. (2003) Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти–Тошкент: Фан ва технологиюлар маркази, 40-бет

Васильева, М.В. (2008) Распределение налогового бремени в обществе: косвенное налогообложение [Текст] / М.В. Васильева // Налоги и финансовое право. – №6. – С. 100-110.

Зотилов Н.З. (2018) Косвенные налоги в налоговой системе России // Вестник Евразийской науки, №2, <https://esj.today/PDF/55ECVN218.pdf>.

Ишина, М.С. (2009) Налог на добавленную стоимость как инструмент распределения добавленной стоимости между экономическими субъектами: дис. ... канд. экон. наук : 08.00.10 / Ишина Марианна Станиславовна. – М., – 198 с.

Кривошеева, А.А. (2021) Исторические и современные аспекты косвенного налогообложения / А. А. Кривошеева. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. № 23 (365). -С. 382-384. — URL: <https://moluch.ru/archive/365/82056/> (дата обращения: 29.04.2023).

Шадурскава М.М., Смородина Е.А., Бакунова Т.В. (2019) Налоги и налогообложение: Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Екатеринбург: -207 стр.